

احیای «نهج الادب» پس از یک قرن

عارف نوشاهی

ترجمه: فاطمه فیاض

نجم الغنی خان رامپوری. نهج الادب. تحقیق و تصحیح زهره مشاوری. تهران: سخن، ۱۳۹۶.

و آرامش خاطر حس می‌کنم. منابعی را که درباره حکیم نجم الغنی خان در پاکستان چاپ شده بود، در اختیار داشتم و تعدادی از منابع مورد نیاز نیز به کمک دوست عزیز، دکتر عطا خورشید، از هندوستان فراهم شد. همه را جمع کرده، تقدیم دکتر مشاوری کردم. فکر می‌کردم کار به همینجا ختم شده، ولی بعد از آن سؤالات دیگری از این قبیل دریافت کردم که در نهج الادب بعضی کلمات و جملات اردو به کار رفته است، معنای آنها چیست؟ معنی آنها را برای ایشان توضیح دادم. دیگر پرسیدند که نجم الغنی در کتابش فلان کلمه فارسی را به کار برده است، ولی در ایران معنایش فرق می‌کند؛ شما در شبه قاره این کلمه را به چه معنی به کار می‌برید؟ معنی اینگونه واژگان هندی شده (مهندات) را نیز برای ایشان نوشتم و... این سؤال و جواب‌ها ادامه پیدا کرد تا اینکه اتفاقاً خودم در مرداد ۱۳۹۵ به اصفهان رفتم و تحقیق ایشان درباره نهج الادب را از نزدیک دیدم که تقریباً آماده چاپ بود.

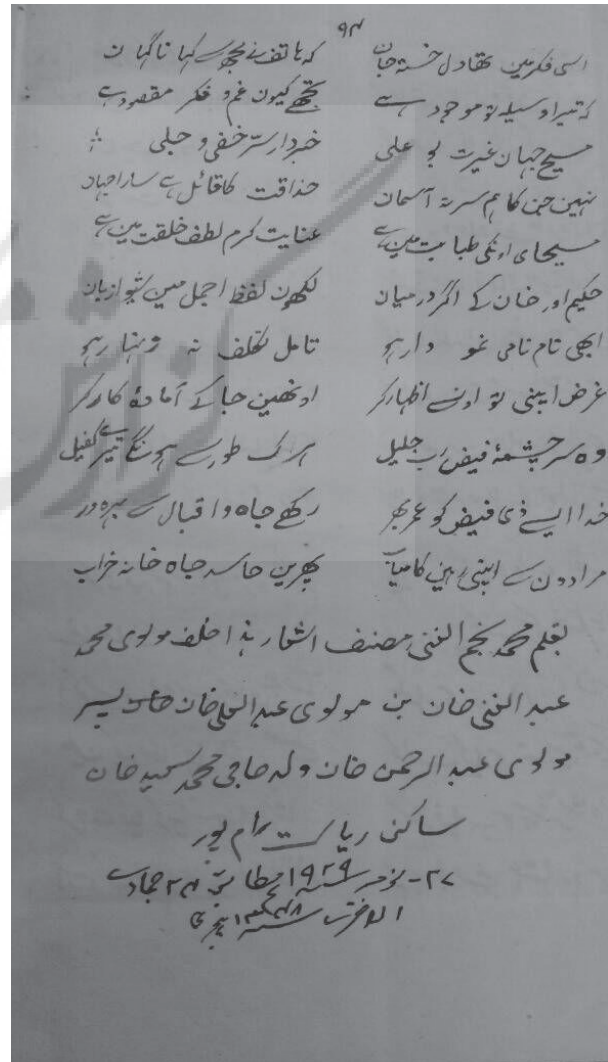
اکنون خوشحالم که کتاب نهج الادب چاپ شده و در اختیار همگان قرار گرفته است. این تصحیح را انتشارات سخن تهران در اردیبهشت ۱۳۹۶ در دو مجلد چاپ کرده است. کتاب شامل ۱۱۲۲ صفحه است (جلد اول: ص ۱-۴۰۸ و جلد دوم: ص ۴۰۹-۱۱۲۲).

اوایل فروردین ماه ۱۳۹۴ بود و در ایران، ایام نوروزی؛ ایامی که در آن ایرانیان معمولاً از خانه‌هایشان بیرون می‌روند و به گردش و سیاحت می‌پردازند، تفریح می‌کنند و غم روزگار را از یاد می‌برند. ولی در روز پنجم فروردین که اواسط تعطیلات و تفریحات نوروز بود، از طرف یک خانم ایرانی ساکن اصفهان - دکتر زهره مشاوری که قبلاً ایشان را نمی‌شناختم - ایمیلی دریافت کردم. در آن ایمیل نوشته بود که او نهج الادب، تألیف نویسنده هندی، حکیم محمد نجم الغنی خان رامپوری، را تصحیح و تحقیق می‌کند، ولی از شرح حال مؤلف اطلاعی ندارد و درباره این موضوع خواستار راهنمایی و کمک است. بنده تقریباً هر روز این نوع پیام‌ها را از ایران به وسایل مختلف دریافت می‌کنم. کسی مشخصات نسخه‌های خطی کتابی را می‌خواهد، کسی منابع و مأخذی درباره مؤلفین و رجال شبه‌قاره را لازم دارد و مواردی اینگونه. من هم این کار را به‌عنوان وظیفه فرهنگی انجام می‌دهم و به اندازه استطاعت و توان خود کمکشان می‌کنم و خوشحال می‌شوم. برای من هیچ وقت مهم نبوده که پرسنده از کدام مذهب و ملت و مرز و بوم است. البته من هم نیازمند این نوع کمک علمی در خارج از کشور هستم و وقتی این نیازم برآورده می‌شود، نوعی دلخوشی

حکیم نجم‌الغنی به علوم بلاغی و دستور زبان مسلط بود. دو کتاب وی در علوم مذکور شهرت و جایگاه ویژه‌ای به دست آورده است: بحرالفصاحت در علم بلاغت که به زبان اردو تألیف شده و برای اولین بار در چاپخانه سرور قیصری، رامپور، منتشر شده است و نهج الادب درباره دستور زبان فارسی که به زبان فارسی نوشته شده و نخستین بار در چاپخانه نولکشور، لکهنو، در سال ۱۹۱۹ م چاپ شده است، و اکنون بعد از ۹۸ سال، در سال ۲۰۱۷ م، با چاپ جدید در ایران جانی تازه گرفته است. نهج الادب، چنان که گفته شد، کتابی است مشتمل بر قواعد زبان فارسی که بر پایه کتاب‌های رایج صرف و نحو عربی نوشته شده است. این کتاب به دو بخش تقسیم شده که بخش اول «در علم صرف» و بخش دوم «در علم نحو» نام گرفته است. بخش اول، خود به پنج «باب» تقسیم می‌شود، که نام آنها به ترتیب چنین است: در بیان فعل، در بیان اسم، در بیان حرف، در بیان حرکات و سکونات حروف، در آداب املا و رسم خط پارسی. بخش دوم نیز شامل سه «جمله» است: در بیان کلمه، در بیان کلام، در بیان ملحقات به مفعول و توابع و مقدرات و محذوفات. پس از این دو بخش، بخشی به نام «خاتمة الكتاب» آمده است که مشتمل بر ۵۶ صفحه است و در آن به موضوعات متنوعی چون اقسام زبان فارسی، کیفیت زبان فارسی و بیان محاورات ایران و توران، حقیقت لغت و ذکر کتب لغت این زبان، ثبوت لغت به قیاس و قرینه بیان وضع کلمات، تصرف تفریس در زبان عربی، تصرف تفریس در الفاظ هندی و تهنید پرداخته شده است. همه این مباحث با جزئیات و شواهد بسیار ارائه شده و در نتیجه نهج الادب در زمینه قواعد زبان فارسی شکل یک دائرة المعارف را به خود گرفته است. حقیقت این است که خدماتی که اهل هند و پاکستان در زمینه قواعد زبان فارسی و زبان‌شناسی انجام داده‌اند، اهل زبان به آن اندازه انجام نداده‌اند. افتخار ما آن است که اولین کتاب درباره دستور زبان فارسی در شبه قاره تالیف شده و آن اصول فارسی تألیف عبدالصمد ملتانی در ۱۱۱۱ هـ/ ۱۷۰۰ م است. تقریباً ۱۵۰ سال بعد از تألیف این کتاب، میرزا حبیب اصفهانی (۱۸۳۵-۱۸۹۳ م) به این موضوع توجه کرد و به نگارش دستور زبان فارسی پرداخت. نهج الادب در سال ۱۹۱۹ م از چاپخانه نولکشور، واقع در لکهنو، با شیوه چاپ سنگی از چاپ درآمد. کتب چاپ سنگی،

حکیم نجم‌الغنی خان رامپوری (۱۸۵۹-۱۹۳۲ م) در عین حال که طیب بود، شاعر و نویسنده نیز بود و مورد توجه نوآبان ایالتی رامپور قرار گرفت. نوآبان مستمری برای وی تعیین کردند و نواب رضاعلی خان او را به کتابخانه دولتی ایالت رضا رامپور آورد و حکیم نجم‌الغنی در آنجا خدمات علمی بسیاری انجام داد. او به زبان‌های عربی، فارسی و اردو ۳۶ کتاب علمی در موضوعات گوناگون دینی، تاریخی، ادبی و طبی به یادگار گذاشته است. بعضی را با هزینه خود به چاپ رسانده و مابقی توسط انتشارات و مؤسسات دیگر به چاپ رسیده و چند مورد هم به صورت نسخ خطی موجود است، که یکی از آنها دیوان اشعار فارسی و اردوی وی است که در کتابخانه رضا (شماره دواین اردو ۵۴۳) نگهداری می‌شود.

دیوان نجم‌الغنی رامپوری به دستخط او در کتابخانه رضا، رامپور.

- مقدمه، تحلیل و تجزیه نهج‌الادب و محتویات آن است.
۳. در متن، تصحیفات و اشتباهات موجود در چاپ سنگی را قیاساً اصلاح کرده است.
۴. مؤلف نهج‌الادب بیش از چهارهزار بیت یا مصراع را به‌عنوان نمونه و شاهد آورده است، که در جای خود حکم دیوان کاملی را دارد. مصحح در صورت لزوم این ابیات را با مآخذ موجود مقایسه کرده و اگر سهو کتابت و یا تصحیفی در آن بوده، اصلاح کرده است.
۵. این کتاب صدها اسماء‌الرجال دارد. برخی از این اسماء، خواه از طرف مؤلف و خواه از جانب کاتب چاپخانه، به‌صورت آشکارا اشتباه ثبت شده‌اند. مصحح صحت اسامی را رعایت کرده و نمونه آن را در مقدمه آورده است. به‌عنوان مثال در چاپ نولکشور نهج‌الادب، نذر محمد دهلوی در اصل «بدر محمد دهلوی» است و آنچه وفائی ملتانی ثبت شده است، در اصل «دقاقی بلیانی» است. بین تفاوت ره کز کجاست تا به کجا!
۶. در نهج‌الادب مواردی که کلمات اردو به کار رفته و یا اسامی اماکن محلی نقل شده است، ناآشنا بودن آن برای یک مصحح ایرانی طبیعی است. لذا در تمام این موارد مصحح پس از ریزنی با نگارنده این سطور، ضبط درست آن را ممکن ساخته است. معمولاً دیده می‌شود که مصححان ایرانی آثار شبه‌قاره، در ضبط اعلام و لغات محلی دچار اشتباه میشوند؛ ولی خوشبختانه چاپ حاضر نهج‌الادب از چنین اشتباهاتی عاری است.
۷. عبارات عربی را در صورت نیاز اصلاح کرده است.
۸. شش نمایه و فهرست بر کتاب افزوده است: اسامی اشخاص، اسامی کتب، فهرست اشعار (مشمول بر مصراع اول بیش از چهارهزار بیت)، فرهنگ فارسی لغات و ترکیبات اردو، ترجمه فارسی عبارات اردو، فرهنگ لغات و ترکیبات دشوار فارسی.
- به نظر بنده دکتر مشاور با این کار نه تنها روح حکیم نجم‌الغنی خان را خوشنود کرده، بلکه با قدرشناسی از اثر حکیم رامپوری و تدوین نوین به شیوه‌ای که درخور شأن آن بوده، متنی علمی بر گردن ما ساکنان شبه‌قاره نهاده است و ما به خاطر این کار بزرگ سپاسگزار ایشان هستیم.

از لحاظ صحت متن و قرائت مسائل خاص خود را دارند. دکتر داوود رهبر در مقدمه ترجمه اردو از تاریخ ادبیات ایران پروفیسور ادوارد براون، جمله‌ای به وی منسوب داشته است که پروفیسور براون از کتب چاپ هندی بیزار بود و بی‌احتیاطی‌ای را که در چاپ کتب در چاپخانه نولکشور به کار می‌رفت، دشمنی با علم می‌دانست. بنده با نظر پروفیسور براون موافق نیستم و معتقدم شیوه چاپ کتاب در چاپخانه نولکشور و ده‌ها چاپخانه دیگر را نمی‌توان دشمنی با علم دانست؛ بلکه حقیقت آن است که ذکر کتب شرقی و علوم انسانی بدون این کتاب‌های قدیمی به هیچ وجه ممکن نیست و اگر در شبه‌قاره چاپخانه‌های سنگی و قدیمی مانند آن نبود، امروز ما آن میراث علمی را که متولی آن هستیم، نداشتیم. ولی اینکه می‌گویند در کتب چاپ سنگی صحت متن رعایت نمی‌شد، کاملاً درست است. صحت و درستی کتاب بستگی به کاتب و سنگ‌ساز چاپخانه داشت. در این کتب نه تنها نشانه‌ها و حرکات در نظر گرفته نمی‌شد، بلکه متن کتاب پاراگراف‌بندی هم نداشت. متن این کتاب‌ها پیوسته است، مانند منظومه‌ای در بحر طویل که باید به خواندن آن ادامه دهید، هر جا نفستان گرفت، متوقف می‌شوید. متن نهج‌الادب که در سال ۱۹۱۹م در چاپخانه منشی نولکشور چاپ شد، دارای تمام آن نقایصی است که در یک چاپ سنگی وجود دارد. تصحیح جدید این کتاب بر اساس همان چاپ، در حالی که نسخه مؤلف هم در دسترس نباشد و بدون اینکه هیچ نسخه بدلی از آن وجود داشته باشد، کاری بس دشوار است و فقط کسانی می‌توانند دشواری آن را درک کنند که با چنین چاپ‌هایی سروکار داشته‌اند. دکتر مشاور در تحقیق و تصحیح نهج‌الادب همین چاپ نولکشور را مد نظر داشته و آن را به خوبی ارائه کرده است؛ گویی ژنده‌ای را از تن کتاب بیرون آورده و خلعت حریر بر آن پوشانیده است. خلاصه زحماتی که ایشان در تحقیق و تدوین نهج‌الادب کشیده، از این قرار است:

۱. حروف‌نگاری تمام متن با نرم‌افزار word به خط نسخ را خود انجام داده است، تا امکان هیچ اشتباهی باقی نماند.
۲. مقدمه مفصلی نگاشته است که شامل زندگی‌نامه مشروح حکیم نجم‌الغنی و معرفی آثارش است. در ذیل آن جدولی از ۳۶ اثر موجود حکیم رامپوری که ذکر آنها را در مآخذ مختلف نشان می‌دهد، تنظیم شده است. بخش مهم این